

**Francogallia, avagy az állam mindenhatóságának kérdése a
hugenotta háborúk Franciaországában**

jelige: anders

Francogallia, avagy az állam mindenhatóságának kérdése a hugenotta háborúk Franciaországában

Jean Bodin (1529–1596)¹ neve nem csupán a történészek, hanem a történelem iránt érdeklődő magyar olvasóközönség számára is ismerősen cseng. Ellenben François Hotman (1524-1590)² nevének hallatán csak kevesen kapják fel fejüket, pedig a Jean Bodin neve által jegyzett „abszolutizmus-elmélet” bizonyos értelemben nem más, mint François Hotman Franco-Gallia (La Gaule Française) című művének bírálata, tételes cáfolata, amely egy évvel a Szent Bertalan éjszakai mészárlást követően 1573-ban jelent meg latin nyelven. Aktualitását mutatja, hogy néhány hónappal később Kölnben már „vulgáris” azaz francia fordítását veheti kézbe az olvasó, egy bő évszázaddal később pedig angol nyelvű változatát fedezhetjük fel az akkori Európa könyvpiacán.³ A feledésbe merült mű tehát még a „fény századában” is az ismert és olvasott művek közé tartozott a protestáns világban!

Hotman egy olyan Franciaország szülötte volt, amelyet a modern állam megteremtésének igénye, és az ezzel szinte szükségképp együtt járó, vallási ellentétek formájában is manifesztálódó polgárháborúk jellemeznek. A protestáns, az 1520-as évek közepétől a lutheri, az 1540-es évektől pedig már a kálvini tanok egyre szélesebb körű elterjedése,⁴ illetve a tridenti zsinat (1545-1563)⁵ és a katolikus megújulás két egymással markánsan szemben álló politikai akarat küzdelmét hozta a francia királyságban is. A Guise család⁶ vezette Katolikus Liga⁷ nyolc vallásháborúban (fr. *Guerres de Religion*) próbált a

¹ JOUANNA, Arlette - BOUCHER, Jacqueline - BILOGHI, Dominique – LE THIEC, Guy: Histoire et dictionnaire des guerres de religion. Robert Laffont, 1998. 728. A továbbiakban: JOUANNA-BOUCHER-BILOGHI-LE THIEC 1998.

² JOUANNA-BOUCHER-BILOGHI-LE THIEC 1998. 980.

³ HOTMAN, François: La Gaule françoise, trad. de latin en françois [par S. Goulart], Éditeur : par Hierome Bertulphe A Cologne, 1574.; HOTMAN, François: Franco-Gallia: Or, An Account of the Ancient Free State of France, and Most Other Parts of Europe, Before the Loss of Their Liberties, T. Goodwin, 1711.

⁴ SZÁSZ Géza: A francia állam és a protestánsok a 17. században – türéstől tiltásig. In: Aetas. 2000. 1-2. sz. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00014/2000-1-2-02.html> (2015.01.04.)

⁵ HAHNER Péter: Franciaország története. Műszaki Kvk. Budapest, 2002. 77. A továbbiakban: HAHNER 2002.

⁶ Lotaringiai származású hercegi család, mely a XVI. században fontos szerepet játszott a francia vallásháborúban. Megalapítója G. Claude, II. René lotaringiai herceg harmadik fia, a hercegi címet ő szerezte meg 1527-ben. A család legismertebb tagjai François és Henri de Guise, mindketten a katolikus párt vezéregyéniségei voltak. Előbbi a wassy-i mészárlásban, utóbbi pedig Szent Bertalan éjszakájának vérengzésében vett részt.

⁷ A Katolikus Liga a francia vallásháborúk katolikus résztvevőinek gyűjtőneve. A Liga 1576-ban alakult, Henri de Guise vezetésével hozták létre a katolikus észak-franciaországi nemesek és párizsi polgárok a protestánsokkal szemben. Guise herceg halálát követően, IV. Henrik uralkodásának idején a Liga felbomlott.

Coligny admirális⁸ a Condé herceg⁹ és az Antoine de Bourbon¹⁰ nevével fémjelzett hugenották fölébe kerekedni.

Történelmi tény, hogy a 16. század közepére belső zűrzavar lett úrrá Franciaországban. I. Ferenc és Habsburg V. Károly¹¹ rivalizálása, a sorozatos háborúk okozta politikai és gazdasági nehézségek szétzilálták az országot. A franciák akarva-akaratlan „elfordulnak a gazdagságtól és az örömtől, a halál felé tekintenek: mások ezek az emberek, sötét a tekintetük, bosszúvágytól remeg a kezük.”¹² Terjednek a reformáció tanai Strasbourgon, illetve Elzászon keresztül, a Rajna mentén Mulhouse-ig és Bázelig, innen Burgundia felé vette az irányt, majd Párizs és Lyon volt a következő állomás.¹³ A nemes emberek és a parasztok egyre nagyobb tömegben történő áttérése aggodalommal töltötte el a monarchiát. Több mint 30 éven át tartó polgárháború kezdődött, amelyet a hugenotta háborúk koraként (1560/62-1598)¹⁴ tart számon a történetírás. A fanatikusok kora ez, a vallási szenvedélyé, amelybe spanyolok és angolok is beavatkoztak, s amely felőrölte a királyi

⁸ Gaspard de Coligny (1519-1572) Franciaország admirálisa, Coligny-le-Neuf grófja és többek között Beaupont és Beauvoir bárója. A francia protestantizmus egyik legjelentősebb alakja, a vallásháborúk során a hugenották egyik vezetője. Humanista nevelésben részesült, egyházi pályára szánták, de Coligny végül a katonaság mellett döntött. Tagja volt az 1547-ben békekötés céljából Londonba induló küldöttségnek, majd részt vett a spanyolok elleni harcokban is. 1552-ben kapta admirálisi kinevezését, 1560-ban pedig Pikárdia kormányzója lett. Ekkortájt tette magáévá - családjával együtt - a protestantizmus tanításait. 1562-ben csatlakozott Condé herceghez, 1572-ben azonban Szent Bertalan éjszakáján gyilkosság áldozata lett.

⁹ I. Louis de Bourbon-Condé (1530-1569) Condé hercege, Soissons grófja és Franciaország pairje. A későbbi IV. Henrik király nagybátyja. A francia vallásháborúk idején a protestánsok egyik vezére volt. Részt vett a Boulogne-i, Metz-i, Toulon-i ütközetben, ott volt Calais ostrománál. 1560-ban a Guise-ek hatalma elleni fellépésként összeesküvést szőtt a király ellen (Amboise-i összeesküvés), majd a későbbi évek során is próbált fellépni a király és a katolikus főurak befolyása ellen, többnyire sikertelenül. A hugenották másik vezérével, Gaspard de Coligny-vel részt vett a Saint-Denis-i csatában, megütközve a királyi csapatokkal, a harcok végül egyik fél számára sem hoztak döntő eredményt. A Jarnac-i ütközetben (1569) Condé megsérült, foglyul ejtették, majd kivégezték.

¹⁰ Antoine de Bourbon, avagy Antoine de Navarre (1518 - 1562) IV. Bourbon Károly és Françoise d'Alençon gyermeke, Bourbon és Vendôme hercege. 1548-ban feleségül vette Navarra királyának lányát, Johanna d'Albret-t, így tett szert a Navarrai Királyság társuralkodói címére. Feleségével együtt a protestantizmus híve volt, később azonban – részben az anyakirályné, Medici Katalin nyomására – a katolikus kiráypártiak oldalára állt. Fia, Henrik 1589-től IV. Henrik néven Franciaország királya.

¹¹ Habsburg Károly (1500-1558) Szép Fülöp és Örült Johanna gyermeke, I. Károly néven Spanyolország, Szicília és Nápoly királya (1516-1556), V. Károly néven pedig német király (1519-1556) és német-római császár (1530-1558). A birodalom uralkodása alatt érte el legnagyobb kiterjedését, „országában sosem nyugodott le a Nap”. Külpolitikáját legnagyobb részben az I. Ferenc francia királlyal és Szulejmán szultánnal vívott harc jellemezte. 1556-ban öccse és fia javára lemondott a trónról.

¹² DUBY, Georges – MANDROU Robert: A francia civilizáció ezer éve. Bp., 1975. 257. A továbbiakban DUBY – MANDROU

¹³ DUBY – MANDROU 272.

¹⁴ COTTRET, Bernard: 1598 L'Édit de Nantes. Librairie Académique Perrin, 1997. 58. A továbbiakban: COTTRET 1997.

hatalmat, jóllehet évszázadokon át ez volt az ország egységének és belső békéjének a záloga.¹⁵

Kik is valójában a hugenották? A hugenotta a francia kálvinista, azaz a Kálvini szellemben megreformált evangéliumi hitvallás követője, akit főképp az 1545 és 1787 közötti időszakban üldözött a francia állam, így a szó a menekült, a száműzött metaforikus áthallása is. Franciaországban magukat *réformés*-nek (megreformált, református), ritkábban calvinistának, azaz kálvinistának nevezték. Hivatalos megjelölésük a korban a *religion prétendue réformée* (úgynevezett reformált vallásúak) rövidítve RPR; e néven először az 1568-as longjumeau-i békében említik őket.¹⁶

A hugenotta kifejezés (fr. *huguenots*) eredete vitatott. Egyes értelmezések szerint a szó genezise egy tours-i mondára vezethető vissza. Ez a monda egy királyról, Hugóról (fr. *Hugues*) szól, aki éjszakánként szellemként kísértett a város utcáin. Az ő nevének kicsinyítő képzős formájával, „alvilági csürhének” gúnyolták az éjszakánként gyűléseket tartó protestánsokat. Mások a német „Eidgenossen” (szövetségesek) szóból eredeztetik a hugenotta kifejezést, utalva az elmenekült és az országban maradt protestánsok közötti fontos kapcsolatra. Ez az elmélet azonban nyelvészetileg nem alátámasztható.¹⁷

Egy dolog azonban biztos. A hugenották az 1500-as évek derekán jelentős társadalmi réteget képeztek; megtaláljuk őket mind a városlakó polgárok, mind a kereskedők, mind a nemesek körében. Katolicizmussal való szembefordulásuk markáns spanyolellenességgel párosult, így ellentétben álltak a hivatalos Franciaországgal, a Valois-k Franciaországával, akik – reálpolitikai megfontolások alapján – nem óhajtottak nyíltan szembe menni a spanyol szuperhatalommal.

A pattanásig feszült politikai helyzet mutatója ediktumok sorozata, amelyek hol megnyirbálják, hol kiszélesítik – az erőviszonyok függvényében – a hugenotta kiváltságokat. A vallásháborúk kirobbanását követően a kormányzat többször is próbálta lehűteni a kedélyeket. Az 1562-es Saint-Germain-en-Laye-ban¹⁸ kiadott ediktum elsőként vesz tudomást politikai értelemben egy másik felekezet létéről, hisz lehetővé tette a hugenották számára,

¹⁵ DUBY – MANDROU 279.

¹⁶ GRESCH 2008. 23.; <http://www.museeprotestant.org/en/glossary/religion-pretendue-reformee/> (2015. 01. 04.)

¹⁷ GRESCH 2008. 23.

¹⁸ COTTRET 1997. 87.

hogy a magánházakban és a falakkal körülkerített város kapuin kívül, éjszaka istentiszteleteket és zsinatokat tarthassanak. Az egy évvel később Amboise-ban kiadott rendelet elismerte minden ember lelkiismereti szabadságát, valamint engedélyezte az önálló bíráskodási joggal bíró nemességnek protestáns lelkipásztorok alkalmazását. Igaz, a kálvini tanok gyakorlását csak a már eddig is elismert városokban és a bírósági körzetek egy-egy városában – a városfalakon kívül – engedélyezte, de Párizsban megtiltotta. 1570-ben ismét Saint-Germain-en Laye-ben került sor békekötésre, amelynek értelmében a hugenották polgári egyenjogúságot nyertek, hiszen megnyitották előttük a hivatalok, egyetemek és iskolák kapuit. A negyedik vallásháborút lezáró un. boulogne-i ediktum (1573) a protestánsok szabad vallásgyakorlását szűkebb keretek közé szorította, egészen pontosan La Rochelle, Nîmes és Montauban városára, valamint a pallosjoggal rendelkező birtokokra korlátozta jogait. Az 1576-os beaulieu-i béke a korábbi rendeletekhez képest komoly hugenotta előretörést jelent, hiszen a 63. cikkelye biztosította a hugenották szabad vallásgyakorlását – Párizs és a királyi rezidenciák kivételével – egész Franciaországban, igaz, a hugenottáknak továbbra is fizetniük kellett az egyházi tizedet, és kötelezték őket a katolikus ünnepek tiszteletben tartására is. Minden, 1547 óta vallási ügyben meghozott határozatot viszont hatályon kívül helyeztek. Ehhez képest az 1577-es poitiers-i ediktum ismét a katolikusok felé billenti a mérleg nyelvét: a lelkiismereti szabadságot elismerték ugyan, a hugenották vallásgyakorlását viszont csak az eddig is protestáns kézen lévő városokban, valamint bírósági körzetenként csak egy külvárosban tették lehetővé. III. Henrik halálával azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. Az 1585-ös párizsi ediktum a katolikus kivételével minden más vallás gyakorlását betiltotta. A hugenottákat hitük megtagadására kényszerítették, és ha erre nem voltak hajlandók, el kellett hagyniuk az országot.¹⁹

IV. Henrik trónra lépésével, a Valois dinasztia kihalásával kezdetét vette a Bourbonok Franciaországának története. A többször áttért, de *lelke mélyén örök hugenotta* Henrik konszolidációs, kompromisszumot kereső politikájával véget vetett a polgárháborúknak, belső békét teremtett. 1591-ben, Mantes-ban a király visszavonta a párizsi ediktumot és hatályba helyezte a poitiers-i rendelkezéseket. Ezt a folyamatot koronázta meg a Nantes-ban aláírt vallásbéke.²⁰

Eme katolikus-protestáns ellentét jegyében állandóan fluktuáló történelmi térben született François Hotman Francogalliá-ja. (1573-ban jelent meg latin nyelven, egy évvel

¹⁹ COTTRET 1997. 84-88.; GRESCH 2008. 25-28.

²⁰ COTTRET 1997. 84-88.; GRESCH 2008. 25-28.

későbbi második kiadása *Libellus Statum verteris Rei publica Gallicae, tum deinde a Francis occupatam describens* címen látott napvilágot, legutolsó francia nyelvű kiadását *La Gaule française* címen 1991-ben adta ki a Fayard kiadó Párizsban.) Amint a fentebb említettük, ennek sajátos cáfolata Jean Bodin államról írott értekezése. (1576-ban jelent meg, eredeti címe: *Les Six Livres de la République*, azaz *Hat könyv a köztársaságról*)²¹. Míg a katolikus vallású Bodin – kidolgozva a szuverenitás elméletét – az örökletesség jegyében fogant abszolút monarchia államformáját tartotta követendőnek, addig a protestáns Hotman az örökletes királyság eszméjét elvetve a választott királyság ideájának volt a híve. Mindkét teoretikus sajátos módon kötődik Navarrai Henrik²² személyéhez, a hugenotta-katolikus párharcokhoz, amelyek jelentős befolyással bírtak mindkét említett mű ideológiai hátterére.

François Hotman (1524-1590)²³, francia jogtudós, jogtanácsos és író. A reformációhoz való csatlakozása nem csupán gyermekkori hitétől jelentett elszakadást, de apjától is, aki a párizsi parlamentnek a - királyhoz és a katolikus egyházhoz hűséges - tanácsosa volt. Ez a kettősség nagyban meghatározta Hotman életpályáját. Jogi tanulmányait az Orléans-i egyetemen végezte, és már 23 évesen²⁴ jogot oktatott Párizsban. Később Genfben és Lausanne-ban tanított szépirodalmat és történelmet.²⁵ Hotman 1547-ben²⁶ tért át az ún. reformált vallásra, majd Kálvin János közreműködésével professzori tisztséget vállalt Lausanne-ban.²⁷ Kálvin meghatározó szerepet töltött be életében, egyik hozzá írt levelében úgy fogalmaz: újdonsült apját véli megtalálni benne.²⁸ Külföldről hazatérve csatlakozott Antoine de Navarre²⁹ királyhoz, írói munkásságával párhuzamosan kérvényeket fogalmazott, valamint gondoskodott Condé herceg³⁰ neveltetéséről.³¹ A protestantizmus iránti

²¹ COTTRET 1997. 130.

²² IV. Henrik (1589-1610), Antoine de Bourbon és Jeanne d'Albret, navarrai királynő fiaként látta meg a napvilágot. Édesanyja halálát (1572) követően ő örökölte Navarra trónját, majd 1589-től a francia trónt is. A Nantes-i ediktum kibocsátásával megteremtette országában a vallásbékét, ezzel párhuzamosan pedig elérte a francia monarchia megerősödését.

²³ <http://www.larousse.fr/encyclopedia/litterature/Hotman/174044> (2015.01.04.)

²⁴ *Hotman* in: Révai Nagylexikona. Az ismeretek enciklopédiája. X. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest, 1914. 312.

²⁵ MOUSSIEGT, Paul: *Théories politiques des réformés au XVIe siècle: Hotman et Du Plessis-Mornay*. Slatkine Reprints. Genève, 1970. 10. A továbbiakban: MOUSSIEGT 1970.

²⁶ <http://www.museeprotestant.org/notice/francois-hotman-1524-1590/> (2015.01.04.)

²⁷ SZÁSZ Géza: A francia állam és a protestánsok a 17. században – tűréstől tiltásig. In: *Aetas*. 2000. 1-2. sz. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00014/2000-1-2-02.html> (2015.01.04.)

²⁸ „*Depuis le jour où j'ai été instruit dans la vraie religion, je n'ai aimé et chéri personne plus que vous, pas même mon père.*” In: „*François Hotman, sa vie et sa correspondance*” *Rev. Hist.*, 1, 2, 1876. 3. In: JOUANNA-BOUCHER-BILOGHI-LE THIEC 1998. 980.

²⁹ Antoine de Bourbon, avagy Bourbon Antal (1518-1562)

³⁰ I. Henri de Bourbon-Condé (1552-1588) I. Louis de Bourbon-Condé fia. Apja halála után a későbbi IV. Henrik támogatásával a hugenották egyik legkiemelkedőbb vezére lett.

³¹ <http://www.museeprotestant.org/notice/francois-hotman-1524-1590/> (2015.01.04.)

elkötelezettsége életének, munkásságának minden területét meghatározta: a vallásháborúk résztvevője, számos pápa-ellenes pamflet szerzője. Nevezetesebb művei: *Épître envoyée au Tigre de France*, *Anti-Tribonian ou Discours sur l'étude des lois*, *Observationes juris romani*, *Papae Sixti V. fulmen brutum in Henricum regem Navarrae, Francogallica*. Műveinek teljes, 1593-as kiadását fia, Jean Hotman rendezte sajtó alá.³²

Írói tehetségét először egy meglehetősen erőteljes, szenvedélyes stílusban megfogalmazott, kegyetlen iróniával tűzdelt művében, a *Le Tigre* címen (A Tigris) 1560-ban megjelent pamfletjében fedezhetjük fel. Főhőse és céltáblája Charles de Lorraine³³ bíboros és személyén keresztül a Guise-ek. Az írás címe tulajdonképpen Hotman egy másik alkotásának, a verses formában megírt *L'Epistre envoiee au Tigre de la France*-nak (Levél Franciaország Tigriséhez) prózai formába törtető átírata. Az eredeti alkotás valamikor az amboise-i összeesküvés³⁴ és Condé herceg³⁵ elfogatása (1560. október 30.) között keletkezhetett.³⁶ A gúnyiratban a szerző kifejti, hogy Charles de Lorraine – akinek Hotman a *Le Tigre*-et címzi és akit „*Monstre détestable*”-ként (utálatos szörny, rém)³⁷ szólít meg – vallásossága hamis, kapzsisága határtalan, egyetlen célja a királyság romba döntése, illetve a hatalom megszerzése. A mű konklúziója a tigris, avagy a bestia ketrecbe zárását javasolja:

„*De ha hallgatsz rám, jobban teszed, ha elmenekülsz és elbujdokolsz egy odúba vagy a pusztába, hogy még híredet se lehessen hallani! Így elkerülheted ama százezer kard hegyét, mely nap, mint nap téged csak téged vár!*”³⁸

A *Le Tigre* tehát egy protestáns hívő lelkében, érvek, érzelmek és indulatok hármasságában született irodalmi műve.

³² JOUANNA-BOUCHER-BILOGHI-LE THIEC 1998. 982.

³³ Charles de Guise (1524-1574), más néven Charles de Lorraine. Claude de Guise és Antoinette de Bourbon-Vendôme gyermeke, Chevreuse hercege, lotaringiai bíboros, Metz püspöke, Reims érseke. Utóbbi tisztségéből adódóan ő kente fel II. Henriket, II. Ferencet és IX. Károlyt. Egyházi feladatain kívül jelentős politikai és diplomáciai tevékenységet is folytatott, ennek tudható be, hogy személyét számos pamfletben támadták. A francia vallásháborúk idején a katolikus párt egyik legkiemelkedőbb vezéregyénisége lett.

³⁴ Az amboise-i összeesküvés a hugenották 1560. március 15-én tett sikertelen próbálkozása arra, hogy a katolikus Guise-ek befolyása alól függetlenítsék a fiatal II. Ferenc királyt (1547-1559). Az összeesküvésben részt vett többek között: Condé herceg, Jean d'Aubigné, Bouchard d'Aubeterre, Edme de Ferrière-Maligny, stb. A konspirációt végül leleplezték, Condé-t is letartóztatták és a résztvevőket kivégezték.

³⁵ I. Louis de Bourbon-Condé (1530-1569) Condé hercege, Franciaország pairje és Soissons grófja. A francia vallásháborúk idején a hugenották vezére.

³⁶ READ, Charles: Hotman, François (1524-1590). *Le tigre de 1560* [par F. Hotman] / reproduit pour la première fois en fac-similé d'après l'unique exemplaire connu... et publié avec des notes historiques, littéraires et bibliographiques. Paris, 1875. 81. A továbbiakban: READ 1875.

³⁷ READ 1875. 44.

³⁸ „*Mais si tu me veux croire, tu t'en iras cacher en quelque tannière, ou bien en quelque désert, si lointain que l'on n'oye ni vent ni nouvelles de toy! Et par ce moyen tu pourras éviter la pointe de cent mille épées qui t'attendent tous les jours!*” In: READ 1875. 45-46.

Hasonlóképpen a Le Tigre keletkezésének mozgatórugóihoz, ismét csak a vallásháborúk és a reformált vallás híveinek üldözése készítette és ihlette Hotman-t arra, hogy megírja legismertebb és legkiemelkedőbb munkáját. A Francogallia megírása során Hotman jelentős történetírói tevékenységet vitt véghez, forrásokra támaszkodva nyújt betekintést a frankok történetébe, a Római Birodalom fennhatósága alatti gall provincia működésébe, a „francia” név és nyelv eredetébe. Művében sorra veszi és egy-egy fejezetben górcső alá helyezi a francia királyság berendezkedését és kormányformáját; intézményeit; az általános rendi gyűlést; a királyság legfőbb tisztségeit; valamint a parlamentek és bíróságok szerepét Nagy Károly, Capet Hugó és XI. Lajos uralkodásáig visszanyúlóan. A mű 20 fejezetben keres választ a szerző által feltett legfőbb kérdésekre: „Igazságos-e, hogy a zsarnok alattvalóinak lelke felett is uralkodik? Igazságos-e, hogy a szabadság eltiprója előtt hajtunk fejet? A nép a királyt szolgálja, egy olyan királyt, aki szeszélyeinek megfelelően kihasználja és megtéveszti alattvalóit. Nem fordítva kellene-e lennie? A király feladata vajon nem az lenne, hogy bölcsen kormányozva, népének javát szolgálja?”³⁹

François Hotman a francia nép eredetében, történelmében, szokásaiban keresi a megoldást a már említett kérdésekre, bízva abban, hogy az ősök bölcsességéből merítve Franciaország kiemelkedhet a polgárháborúból, virágzásnak indulhat.⁴⁰

A mű egy ajánlással kezdődik, amelyben Hotman egy bizonyos Frigyesnek, Bavière, azaz Bajorország hercegének,⁴¹ a kálvinizmus egyik jelentős képviselőjének címezve fejti ki nagyrabecsülését a Rajnai Palotagrófság, illetve a német államokban uralkodó békét illetően. Mindezek kapcsán méltatja Frigyes érdemeit, többek között előrelátását, bölcsességét, igazságosságát és mindenekelőtt jámborságát. A protestantizmus számos követője menekült már - mint mondja – a Palotagrófság területére, egy jobb és békésebb élet reményében. Ezzel szemben Franciaország az összeomlás szélére sodródott, kiváltképpen, ha a korábbi évtizedek, évszázadok Franciaországának kulturális örökségét és a francia egyetemek európai jelentőségét nézzük. A vallásháború tönkretette az országot, az országban uralkodó

³⁹ MOUSSIEGT 1970. 13.

⁴⁰ „Ayant proposé d'écrire des coutumes, & de la police de nostre France Gauloise, autant comme il pourra servir pour l'usage de nostre chose publique, & pour la commodité du temps d'aujourd'hui, il me semble qu'il sera bon de commencer à deduire, quel fut l'ancien estat de la Gaule, avant qu'elle fust assuiettie, & reduite en forme de Province par les Romains.” In: HOTMAN, François: La Gaule françoise. 1574. 1. A továbbiakban: HOTMAN 1574.

⁴¹ Frédéric III du Palatinat (1515-1576), azaz III. Frigyes rajnai palotagróf, más néven Jámbor Frigyes. A Wittelsbach-ház tagja, katolikus hitbe nevelkedett, ám 1546-ban áttért a kálvinista hitre, amit később hivatalos vallássá is nyilvánított a Palotagrófság területén. A Heidelberg-i Káté az ő felügyelete került kidolgozásra.

zsarnokság pedig eleven gátja minden felemelkedésnek. Hotman, bízván a francia nép ítélőképességében – és reménykedve a támogatásban – a herceg és az olvasó elé tárja kutatásának és fáradozásainak gyümölcsét, az országban honoló problémák megoldását illetően. Francia és német történetírók munkáit tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy a már felsorolt problémák okozta sebek begyógyítására a legjobb mód és az egyedüli lehetőség az ősök, az elődök tapasztalatainak és bölcsességének újragondolása, megértése és a múltból táplálkozó eszményeknek a jelen idők szavához igazítása. Ezt szándékozik részletesen feltárni munkájában, mindehhez pedig Frigyes pártfogásért esedezik. Íme Hotman invokációja.

A Francogallia központi kérdése a kormányzás kérdése. Hotman a tizedik fejezetben ismerteti a királyságban fennmaradt kormányzati forma sajátosságait, összevetve azt a szomszédos országok politikai berendezkedésével. Fejtegetésének kiindulópontját a római fennhatóságot megelőző, az uralkodó és a gall nép között fennálló, kölcsönösen egymástól függő viszony képezi. Ekkor tudniillik a francia nép még őrizte jogát, nem csupán a király megválasztására, hanem a leváltására is. Következésképpen a király nem rendelkezett abszolút, végtelen hatalommal. Nem úgy a zsarnokság esetében, amikor is – idézve Tacitust – a nép elnyomás alatt él, egy olyan király fennhatósága alatt, aki zsoldosokat alkalmazva, nem alattvalói érdekeit tartja szem előtt, csupán a saját jólétét és biztonságát helyezi előtérbe. Így voltaképpen hiányzik a királyság belső szerkezetéből az ellensúly, ahol a nép szuverén és együttesen kormányoznak; nevezetesen a három rend által együttesen alkotott általános gyűlésről van szó.⁴²

Ez a gyűlés tudniillik a záloga az ország békéjének és kormányzásának. A rendek félretéve egymás közötti ellentéteiket, próbálnak egyességre jutni, tanácskozni egy közös cél érdekében. Az általuk felhozott, orvosolandó problémákat a gyűlés rendeltetése összegyűjteni és megoldani. Ezt a folyamatot Hotman a zenében uralkodó harmóniához hasonlítja, amit az egyes hangok és dallamok – szimbolizálva a társadalom egyes rendjeit – összhangba kerülve

⁴² „... & de l'estat où le peuple est souverain: qui est aussi la forme de gouvernement politique, que Cic. a la plus approuvée de toutes en ses livr. de la Rep. Car l'estat de la Royauté estant directement contraire à un gouvernement populaire, il est besoin de mettre quelque tiers entredeux, qui serve de contrepoix, & touchant aux deux extrêmes, autant à l'une comme à l'autre, les tiene en égale balance: c'est à scavoir, l'estat où quelque nombre de gens de bien & d'honneur ait le gouvernement, lequel à raison de la noblesse de race coniointe avec la suffisance, & experience aux affaires, approche de la dignité Royale: mais aussi pourautant qu'il est un degré plus bas, à cause de la suietion qui luy est commune avec le peuple, n'est pas fort essoigné de l'estat populaire.”
In: HOTMAN 1574. 97-98.

alkotnak meg.⁴³ Az így felépített gyűlés teszi lehetővé az igazságosság permanens jelenlétét a kormányzásban.

De ki is irányítja, felügyeli ezt a kormányzatot? Hotman ennek kapcsán kifejti, hogy nem elegendő, ha egy állam vezetője csupán azért tölti be tisztségét, mert tudásával és bölcsességével kiemelkedik embertársai közül, mindemellett a népnek kell megválasztania, együttesen elismerve uralkodásra való alkalmasságát. Feladatának teljesítésében két testületnek kell segíteni; ez az általános rendi gyűlés és a királyi tanács.

Hotman a fejezet további részében európai párhozamok példázatát hozza. Az évente, meghatározott időpontban összeülő – a király, a hercegek és a tartományok küldötteiből álló – gyűlés hagyománya már a gall ősöknél is megfigyelhető volt. A német birodalomban a császár képviselte kormányzat a hercegekkel, az arisztokráciával, a városok képviselőivel és követekkel kiegészülve alkotta a monarchiát. A régi görögök 12 város és tartományból álló tanácsát Cicero közös gyűlésnek, míg Plinius közös, nyilvános gyűlésnek vagy egész egyszerűen a görögök általános gyűlése néven említi.⁴⁴ Az angol példa kapcsán külön kiemelendő, hogy a parlament létszáma korlátozható, minősége emelhető, a hozzá nem értők által okozható esetleges károk elkerülése érdekében. Hotman számára a leginkább követendő modell a spanyol, ezen belül az aragóniai országgyűlés, amely – a királlyal szembeni felsőbbrendűségét jelezvén – a megválasztást követően jelentős korlátok közé szorítja be az uralkodó hatalmát. Hotman konklúziója nem más, mint a felsorakoztatott példák és hagyományok követése, azaz a szokásjogrendszeren nyugvó történelmi partikularizmus zsarnokságot ellensúlyozó funkciójának kidomborítása.

A Francogallia ezen a ponton szoros összefüggésbe hozható a kálvinizmus államelméleti nézeteivel, melyek az állam mibenlétét három fő tényezőben látják. Ezek alapján az állam alkotmányos, választáson alapul és demokratikus. Zwingli⁴⁵ szerint az állam

⁴³ „... & cependant ceste harmonie ne vient d'ailleurs, que de la consonance parfaite, & bien accordee de voix differentes ainsi en matiere de gouvernement d'une chose publique, qui est composee de personnes de haute, de moyene & de basse qualite, quand les parties differentes s'unissent, lient & incorporent ensemble, il n'y a harmonie si musicale, ne melodie mieux accordee qu'est celle de la concorde, qui procede de l'union, charite & meslange des citoyens d'une mesme ville, qui est comme une chaine forte & roide, pour asseurer & retenir l'estat d'une chose publique, qui ne peut en forte quelconques durer longtemps sans iustice.” In: HOTMAN 1574. 98-99.

⁴⁴ HOTMAN 1574. 103.

⁴⁵ Zwingli Ulrich (1484-1531) Svájc reformátora, eleinte Luther Márton követője, majd radikálisabb nézetekre tett szert. Egyetemi tanulmányait Bernben, Bécsben, majd Bázelen végezte. Téziseinek legfőbb pontjai a következők voltak: a cölibátus eltörlése, a szentmise és a nagyböjt megszüntetése, ezen nézetei miatt eretneknek nyilvánították. A svájci kantonok vallási ellentéte miatt kirobbant ütközetben lelte halálát Kappel mellett.

szükségességét a bűn hívta életre, a bűn örökön való létezéséből adódóan pedig mindig szükség lesz rendfenntartó védelmezésére. Ahogy Kálvin fogalmazott a polgári kormányzatról: „... az a rendeltetése, hogy amíg itt élünk az emberek között, életünket úgy fegyelmezze, hogy az emberi társadalomba beilleszkedjék; erkölcsünket a polgári tisztesség követelményei szerint alakítsa; megtanítsa bennünket összeférni egymással; és erősítse és védelmezze a közbékét és nyugalmat...”⁴⁶ Láthatjuk: itt is valamiféle harmóniáról, egyensúlykeresésről van szó. Ennek a társadalomnak a talpköve – és egészen pontosan itt kanyarodnánk vissza Hotman állásfoglalásához – egyfajta egyezség, szerződés. „Az uralkodó és az alattvalók közti viszonyt Kálvin a kölcsönös kötelezettség viszonyaként formulázza (*mutua obligatio*); az uralkodó kötelessége alattvalói alapjogait megvédelmezni, az alattvalóké a törvények keretében engedelmeskedni.”⁴⁷ Ezért szükséges, hogy az uralkodó tisztelettel tekintsen népére, és az ő javaikat szolgálja, úgy ahogyan azt már a sokat idézett ókori filozófusok – Platón, Arisztotelész, Cicero - is megfogalmazták – mintegy felvázolva az ideális államot.⁴⁸

Jóllehet Hotman ebben a fejezetben nem részletezi, de nagyon is sejteti a zsarnokkal szembeni ellenállási jog szükségességét, tudniillik a zsarnok – mivel vét Isten és a nép ellen – törvényes keretek között elmozdítható helyéről, ahová egyébiránt a nép emelte. Ez az elv ugyancsak megtalálható a kálvinista ideológiában. A királyok, fejedelmek, vagy akár az általános értelemben vett feljebbvalók esetében „... ha az ő felsőbbségük Isten dicső felségének elnyomására fejt ki erejét; mert amint ez a felsőbbség Isten dicsőségétől függ, úgy kell, hogy arra is vezessen minket.”⁴⁹ Következésképpen a felsőbb, világi hatalom abban a pillanatban elveszti tekintélyét, amint az isteni törvény(ek) megszegésére sarkall és kényszerít. Az ellenállás végrehajtására, a lázadásra mindazonáltal magánszemélyek nem vetemedhetnek, nem alkalmasak erre a feladatra. Isten által erre a célra kijelölt testületnek minősül a már sokat említett rendi országgyűlés – természetesen a cselekvésre felhatalmazó

⁴⁶ KÁLVIN János Institutioja, 1536. Magyar Református Egyház. Pápa, 1936. 299. In: KÓNYA István: Kálvinizmus és társadalomelmélet. A kálvinizmus szociális doktrína teológiai-elméleti alapjainak bírálata. Akadémia Kiadó. Budapest, 1979. 385-386. A továbbiakban: KÓNYA 1979.

⁴⁷ BOHATEC József: Kálvin művelődéstörténeti jelentősége. Pápa, 1932. 12. In: KÓNYA 1979. 389.

⁴⁸ „Ainsi voit-on que Platon, Aristote, Polybius, & Cicéron ont esté fort sages, & qu'ils ont tres bien iugé, quand ils ont dit, que c'estoit la plus parfaite, & la plus sevre forme de Police que celle-la: pourautant que la puissance Royale, s'ion ne luy donne quelque mors, comme dit Platon, qui la tiene un petit en bride: & qu'on luy souffre de s'elecer iusques en un degré supreme de souveraineté & de puissance absolue en toutes choses: adonc il y a grand danger qu'estant là, ne plus ne moins que sur un précipice glissant, elle ne se laisse choir en tyrannie. A raison dequoy, il est plusque necessaire, qu'un Roy soit retenu en son devoir par la reverence & l'autorité des gens de bien & d'honneur, comme representans la personne du Peuple, lequel les commet à cela, & leur donne celle puissance.” In: HOTMAN 1574. 12.

⁴⁹ KÁLVIN János: A keresztyén vallás rendszere. Magyar Református Egyház. Pápa, 1909-1910. I. kötet. 380. In: KÓNYA 1979. 401.

körülmények továbbra is ugyanazok. „Ez tehát a zsarnokkal szembeni híres „alkotmányos ellenállás” jogának megfogalmazása.”⁵⁰

Ennek az alkotmányos ellenállásnak Francogallia szerzője szerint „szent és sérthetetlen általános rendi gyűlés...”⁵¹ a záloga. A szerző célja a gyűlésben megvitatott kérdések feltárásán túl, kifejezni csodálatát azon előrelátás és megfontoltság iránt, amely módon az igazságszolgáltatás rendszerét kialakították és irányítják.⁵²

Tömören összefoglalva, az általános gyűlés – azaz „plaid”, más elnevezéssel élve Placitum vagy Placita – tárgykörei a következők: a király megválasztása és adott esetben leváltása; döntéshozatal háború és béke kérdésében; kormányzás és adminisztráció; az állam intézményeinek szabályozása; a trón öröklésének kérdése.

Ez az évi általános gyűlés tulajdonképpen nem más, mint a politikai elit legfőbb fóruma. De kik alkotják Hotman politikai elitjét? Les Grands, azaz la noblesse d'épée (kardnemesség); la noblesse ancienne (katonai lovagi örökség); la noblesse de robe (taláros nemesség) és a főpapság, beleértve a református, azaz hugenotta püspököket is.⁵³ Az általános gyűlés rendszere tehát sajátos ötvözete a választás és a döntés demokratikus, illetve arisztokratikus jellegű kompozíciójának.

A gyűlés feladatainak felsorolását Hotman különböző példákkal – francia királyok, neves írók és történétírók személyével - illusztrálva egészíti ki. Gyakorta idézi Aimoin de Fleury⁵⁴ műveit, teszi ezt jelen esetben is, igazolva az általános gyűlés kormányzói funkciókhoz kötődő kapcsolatát: Kopasz Károly⁵⁵, mielőtt Rómába utazott volna, összehívta az általános gyűlést Compiègne-ben, melynek keretén belül fiát, Lajost bízta meg távollétében

⁵⁰ KÓNYA 1979. 411.

⁵¹ HOTMAN 1574. 113.

⁵² „Or est-il maintenant le propre endroit où il faut que nous considerions quelles matieres se decidoyent en ceste assemblée solennelle: & admirions le grand sens & la prudence que monstrerent nos Maieurs en établissant & ordonnant la forme de leur Police.” In: HOTMAN 1574. 113-114.

⁵³ DUBY, George (szerk.): Franciaország története I. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. 218. A továbbiakban: DUBY 2005.

⁵⁴ Aimoin de Fleury (?-1008) középkori francia krónikáíró, Villefranche-du-Périgord-ban született és a Saint-Benoît-sur-Loire-i Fleury kolostorban halt meg. Legjelentősebb alkotása a latin nyelven íródott *Historiae Francorum Libri IV*, amely a francia történelem ókori forrásainak kiemelkedő gyűjteménye. A négy kötetben megjelent mű a kezdetektől Kis Pipin uralkodásáig tárgyalja a frankok történelmét. Egyéb szerzeményei: *Vita et martyrium S. Abbonis abbatis*, *Translatio Patris Benedicti*, *Histoire des abbés de Fleury*.

⁵⁵ II. Kopasz Károly, franciául Charles le Chauve (823-877) a Karoling dinasztia tagja, nyugati frank király és római császár. Apja, Jámbor Lajos halálát követően ő örökölte a birodalom nyugati felét, ahol először testvérével, Lajossal, majd a vikingekkel és a breton lázadókkal kellett megküzdenie. Unkaöccse, II. Lajos császár halála utána Rómába utazott, ahol 875 decemberében VIII. János pápa császárrá koronázta.

a kormányzással.⁵⁶ Károly ezen tette – melynek köszönhetően 875-ben⁵⁷ császárrá koronázták – ugyanakkor együtt járt a királyi hatalom meggyengülésével, tudniillik a támogatás, más részről a semlegesítés elérése céljából birtokokat és különböző előjogokat adományozott a főuraknak. Az arisztokrácia illetén szintű hatalomhoz, befolyáshoz jutása a birtokadományok egyre nehezebben megvalósítható visszavonását, majd lázadásokat idézett elő, később pedig a királyi hatalom elértéktelenedéséhez vezetett.

Ugyancsak Aimoin-ra hivatkozva említi Nagy Károlyt⁵⁸, és azt a főurakkal és hercegekkel közösen meghozott döntését, miszerint fiait még életében megkoronáztatta – Neustria⁵⁹, Itália és Aquitánia⁶⁰ királyává téve őket. Mindezt tette annak érdekében – egy germán szokáshoz igazodva -, hogy hosszú távú legyen a béke.⁶¹

A fentebb említett funkciókon túl az általános gyűlés véleményét az uralkodók akkor is kikérték, ha példának okáért egy templom vagy monostor építését határozták el, vagy épp adományozni készültek. Az uralkodók tehát nemes cselekedeteikhez is kikérték a gyűlés véleményét. Illetén elképzelések és tevékenységek már a Karoling reneszánsz korszakában is jócskán előfordultak, gondoljunk csupán Nagy Károly és Alkuin oktatást intézményesítő tevékenységére, illetve a már említett Karlomann⁶² egyházszervező jelentőségére.

Hotman a fent említett szemléltető példák felsorakoztatását követően, azt az egyértelmű következtetést fogalmazza meg, hogy a királyság minden szintű, adminisztrációt

⁵⁶ „Quant à l'administration de Royaume ce mesme auteur nous fournira d'un tesmoignage formel au livre 5. chapitre trentecinquieme, où il parle encore de Charles le Chauve: Charles, dit-il, voulant aller à Rome, tint un Parlement general à Compiègne le premier iour de Iuin: auquel il ordonna & mit par chefs & articles, la maniere que son fils Loys assisté de ses seaux Conseillers, & des Princes du Royaume, tiendroit à gouverner la France, iusques à son retour de Rome.” In: HOTMAN 1574. 115.

⁵⁷ DUBY 2005. 249.

⁵⁸ I. Nagy Károly, franciául Charlemagne (742-814) Martell Károly unokája, Kis Pipin fia, a Frank Birodalom alapítója. 800-ban III. Leó pápa császárrá koronázta. Védelve a pápaságot és Rómát, visszaverte a lombardok és szaracénok támadását, majd több hadjáratot indított a szászok ellen. Uralkodása a Karoling reneszánsz elnevezéssel is fémjelozhető, amely alatt egységes jog- és pénzrendszert hozott létre és megszilárdította a nyugati kereszténység egyeduralmát. A trónon egyetlen életben maradt fia, I. Jámor Lajos követte.

⁵⁹ Neustria a nyugati frank királyság a 6– 8. században. Körülbelül a mai Franciaországnak a Meuse folyótól nyugatra és a Loire-től északra fekvő területe.

⁶⁰ Franciaország délnyugati régiója.

⁶¹ „Il s'y traitoit aussi des partages du domaine du Roy & des appanages & provisions qu'on donnoit aux puiſnez de France (ainsi que nous avons dit) dequoy Aimon. donne des exemples au 5. li. cha. 94. où il parle de Charlemaigne. Ces choses estans paracheuees l'Empereur tint Parlement avec ses Princes & les plus notables de France, & consera avec eux des moyens d'establir une paix qui peust durer entre ses enfans:& departir le Royaume en trois: afin que chacun d'eux sceust quelle portion il auroit à gouverner apres le deces de son pere.” In: HOTMAN 1574. 120.

⁶² Karlomann (751-771) Kis Pippin fia, Nagy Károly öccse, I. Karlomann néven frank király (768-771). Apja halálát követően ő örökölte az Austrasia, az Alaman királyság és Thüringia feletti fennhatóságot. Rövid uralkodását leginkább bátyjával való konfliktusa jellemezte, melynek 771-ben hirtelen bekövetkezett halála vetett végét.

érintő ügye a gyűlés fennhatósága alá tartozik. Az alattvaló, azaz a nép pedig ezeknek - az általános gyűlésben közös tanácskozás eredményeképpen megszületett és az uralkodó aláírása által hitelesített - rendelkezéseknek és törvényeknek köteles engedelmeskedni. Hotman célja tehát a rend, a tekintély állama, csakhogy ennek záloga az önkény lehetőségének a kizárása. Így az általános gyűlés által hozott bölcs döntések a királyság és a nép javát szolgálják.⁶³

Mely tisztségeket és intézményeket tekint különösen fontosnak Hotman? A következőkben ezeket vesszük sorra, úgymint a szuperintendáns, a connétable és Franciaország pair-jei, a parlamentek és a bíraskodás, valamint a korona és az örökletesség kérdése.

A szuperintendáns kifejezés (fr. *superintendant*) gyökerei a latin *superintendere* - felügyel valamit - igére vezethetők vissza. 1569-től ezt az elnevezést alkalmazták azon különböző hivatalnokok megnevezésére, akik Franciaország közigazgatásának felügyeletéért és a pénzügyekért voltak felelősek. Utóbbi feladatkör az Ancien Régime egyik miniszteri posztjává vált.⁶⁴

A szuperintendánsi hivatal Hotman írása alapján a Merovingok⁶⁵ óta ismeretes a *Maires, Maîtres du Palais* elnevezés alatt, de nevezik *Comtes de la Maison du Roy*-nak, *Gouverneurs* avagy *Superintendants de l'hotel*-nek és *Comtes de Palais*-nak egyaránt. Az idők folyamán egyre nagyobb befolyásra szert tevő szuperintendánsok a királyság szinte minden területére kiterjedő hatalom birtokosai lettek. Hotman szerint, ha létük a – már sokat emlegetett frank - szokások részét képeznék, ennek a tisztségnek a betöltése is az általános gyűlés döntéshozatalának függvénye lenne. A szerző a szuperintendánsokat a Római Birodalom *Praefectus Praetorio*-ihoz hasonlítja, akik a praetoriánus gárda vezetői, majd a császári hivatal vezetői voltak.⁶⁶

⁶³ „Son rêve est donc de voir la nation élire elle-même ses représentants qui, réunis en assemblée permanente, veilleront aux intérêts du pays et le gouverneront avec sagesse.” In: MOUSSIEGT 1970. 49.

⁶⁴ *Superintendant*. In: Dictionnaire Historique de la Langue Française I. Dictionnaires Le Robert. Paris, 1995. 1038.

⁶⁵ A Meroving dinasztia a mai Franciaország és Belgium nagy részén, az V-VIII. század között uralkodott. Eredetük a száli frankokig, I. Childerich királyig vezethető vissza. A dinasztia elnevezése Merovech vezér nevéből eredeztethető, akinek személye nagy valószínűséggel csupán mondabeli. A dinasztia tagjai voltak többek között: I. Klodvig, I. Chlothar, I. Dagobert, stb. A meroving állami adminisztráció részét képezték olyan tisztségek – melyekről Hotman is előszeretettel beszél -, mint a connétable, a comte du palais és maire du palais, azaz a majordomus-ok. Utóbbiak megnövekedett hatalma révén, Martell Károly majordomus fia, Kis Pippin vetett véget a Merovingek uralmának 751-ben, letaszítva trónjáról III. Childerich-et.

⁶⁶ „L'estime donc, qu'ils tenoyent un mesme degré d'honneur en la Cour de nos Roys, qu'avoyent anciennement en la maison des Empereurs de Rome, ceux que les Latins appelloyent (*Praefecti Praetorio*.) c'est à dire,

A szuperintendánsok vagy comesek képviselték, pontosabban jelenítették meg az uralkodói hatalmat. „A comes (fr. *comte*; germ. *Graf*) kezében összpontosul minden közigazgatási, igazságszolgáltatási, pénzügyi és katonai hatalom”⁶⁷. A comeseket a király nevezte ki, elsősorban a frank főúri családok tagjai közül. Feladataik elvégzéséért cserébe semmiféle javadalmazásban nem részesültek, csupán földbirtokot biztosítottak számukra. Ily módon nem meglepő az esetleges visszaélések és hatalmi túlkapások gyakorta történő előfordulása, ezzel párhuzamosan pedig – már a 9. századtól⁶⁸ - a királyi tekintély csökkentése, lerombolása.

Clothar uralkodása alatt - egészen pontosan egy bizonyos Ebroin⁶⁹ nevéhez kapcsolódóan - teljesedett ki a szuperintendánsi feladatkörök listája. Ekkor ugyanis Ebroin szuperintendáns már a királyság minden tisztségét a magáénak tudhatta – legyen szó az udvar, a király vagy a királynő személyéhez tartozó ügyekről -, mindent az irányítása alá vont. Ugyanakkor, mondja Hotman, ez azzal járt együtt, hogy az uralkodó mindeközben - a kevesebb felelősség tudatában – elmerülhetett a tétlenségben és az élvezetekben, ebből adódóan nem volt több, csupán a királyi cím birtokosa, és voltaképpen teljesen haszontalan személlyé vált. Így volt ez egészen az utolsó Meroving király, Childerich⁷⁰ uralkodásáig.⁷¹

A connétable méltóságának kialakulása, kiépülése a Karolingok uralkodásának idejére tehető. Kezdetben – az udvari méltóságok egyikeként – a király személyi szolgálatát végzők köréhez tartozott, aki a vándorló királyi udvarhoz tartozó lovak és közlekedési eszközök ápolásáért és karbantartásáért volt felelős.⁷² Később, a feudális hadseregben katonai szerepet is betöltött, „chef des armées du roi”⁷³, „királyi seregek vezére” címet viselve irányította a haderőt.

Superintendants, commis pour le gouvernement de hostel de l'Empereur, que nous appellons aujourdhuy Grans Maistres.” In: HOTMAN 1574. 124.

⁶⁷ DUBY 2005. 186.

⁶⁸ *Comte*. In: Dictionnaire Historique de la Langue Française. Dictionnaires Le Robert. Paris, 1995.

⁶⁹ Ebroin III. Chlothar, I. Theuderich és III. Theuderich uralkodása alatt töltötte be a maire du palais tisztségét. Kegyetlenségéről volt híres, különösen Bathild királynő visszavonulását követően vált erőszakos katonává, álnok miniszterré, kegyetlen despotává. Chlothar halálát követően Luxeuil kolostorába vonult vissza.

⁷⁰ III. Childerich (714-755) 743 és 752 között frank király, a Meroving dinasztia utolsó tagja. Életéről nagyon kevés forrás áll a történészek rendelkezésére. Apja, IV. Theuderich király halálát követő hét éves interregnum után Kis Pippin és Karlmann segítségével került a trónra. Valójában az említett két majordomus kormányozta a királyságot Childerich helyett, akik 751-ben végül meg is fosztották trónjától, véget vetve ezzel a Merovingok uralmának.

⁷¹ „Mais le credit & la puissance de cest estat commença à s'agrandir sous le Roy Clothaire 2. qui fut environ l'an 588. environ 130. ans apres, que le Royaume de la Gaule François fut etabli: Ce qu'on peut apprendre de l'historien lequel Veneric allegue quelquefois. Il y a bien deux autres historiens, à savoir, Sigeb. & Triterem. qui rapportent le commencement de leur grandeur au Regne de Clothaire, duquel le Maire est nommé Ebroin, homme qui en meschanceté & en cruauté ne cedit à nul de son temps.” In: HOTMAN 1574. 131.

⁷² DUBY 2005. 217.

⁷³ *Connétable*. In: Dictionnaire Historique de la Langue Française. Dictionnaires Le Robert. Paris, 1995.

A maire du palais, majordome tisztség megszüntetésével párhuzamosan olyan mértékben szertefoszlott ennek a titulushoz a jelentősége, hogy még őseink emlékezetéből is tovatűnt – írja Hotman.⁷⁴ Ellenben, az idők folyamán, betöltve a kiüresedett tisztséget, létrejött a *Comte de l'Étable*, azaz „az istálló grófja” méltóság, amely elnevezés folyamatos átalakulás eredményeképpen előbb, mint *Cometable*, majd mint *Conetable* vált ismeretessé. A connétable személye olyan királyi előjoggal rendelkezett – mely természetesen a király, kormányzásban való segítségét célozták, és – amelyek lehetővé tették egy-egy tartomány irányítását és az igazságszolgáltatás gyakorlását. Hotman a connétable tisztségének jelentőségét az antik Róma lovassági főparancsnokához⁷⁵, egy consul⁷⁶, illetve a német marechal⁷⁷ státuszához hasonlítva próbálja érzékeltetni.

A pair-ek kérdésében már nem ennyire egyértelmű Hotman, tudniillik azt írja, hogy kevés forrás áll rendelkezésre ahhoz, hogy a pair-ek számát, a státusz mibenlétét, lényegét, feladatkörét és jellegzetességeit minden kétséget kizáróan meg lehessen határozni. Mindemellett, a pair-ek számát illetően 12 főről beszél: visszavezetve ezt a hagyományt egészen Arthur királyig⁷⁸, aki hercegeket kijelölve felosztotta birodalmát 12 tartományra, minden herceget felruházva és megbízva egy-egy kormányzói feladattal. Franciaországban, a királyi tekintéllyel vetekedett ez a kormányzói jogkörrel bíró, ugyanakkor az uralkodói teendők segítésére, megkönnyítésére hivatott méltóság.⁷⁹

⁷⁴ „Outre l'Estat & dignité de Maistre du Palais, de laquelle nous venons de parler, il y avoit encore un autre office à la Cour, auquel il faut donner lieu icy, à raison de ce que l'Estat de Maire venant à estre comme ensevely & supplanté, de la memoire de nos ancestres, cestuy-cy succeda en sa place, comme il semble, & eut la vogue en son reng.” In: HOTMAN 1574. 140-141.

⁷⁵ Lovassági parancsnok (magister equitum): a köztársaság kori Róma egyik nagy hatalmú képviselője. Kezdetben a hadsereg lovas alakulatainak irányítása volt a feladata, innen ered az elnevezés is, majd a doctator közvetlen és teljes jogú helyettese lett.

⁷⁶ Consul: A köztársaság kori Róma egyik legfőbb tisztségviselője. A hatalmon lévő két konzult a comitia centuriata egyéves időtartamra választotta. Békében az államigazgatás irányító, háborúban a hadsereg főparancsnokai voltak.

⁷⁷ Maréchal: a német templomos lovagrend marsallja, azaz a hadi ügyek felelőse, legfőbb stratégia. A rend harmadik legjelentősebb tisztsége. Franciaországban a királyi igazságszolgáltatás felügyelője, később pedig a hadsereg főparancsnokának helyettese.

⁷⁸ Arthur király legendáját Geoffrey of Monmouth angol történétíró tette ismerté és népszerűvé a 12. században. Arthus - más elnevezéssel élve Artus - hadvezér volt a 5-6. század fordulójának Britanniájában. A személye köré kialakult - szinte mindenki által ismert - monda szerves részét képezi az Excalibur, a kerek asztal lovagjai, Merlin és a szent Grál által alkotott misztérium.

⁷⁹ „... ainsi aussi comme il est bien croyable, que le Roy Artus estant nouveau possesseur de ce Royaume qu'il avoit occupé, choisit douze de ses principaux: & divisant le Royaume en provinces & gouvernemens, leur assigna à chacun le sien: afin qu'ils luy en demeurassent obligez, & luy donnassent confort & aide de puissance & de conseil pour le gouverner. Il y en a d'autres qui estiment qu'ils ont esté appelez Pairs, c'est à dire Pairs de France, à raison de ce qu'ils estoient pareils aux Roys: mais il semble que c'est là un advis tresina digéré, attendu qu'il ne faut pas rapporter ceste parité ou pareille puissance, dont ils peuvent prendre leur nom, à la dignité Royale pour les assortir avec les Roys, mais à l'autorité qui est commune & également departie entre eux, & aussi grande en l'un comme en l'autre.” In: HOTMAN 1574. 146-147.

Ezek a hercegségek – melyek élén a pair állt - a Karoling közigazgatás sajátos képződményei voltak, a királyság védelme érdekében kialakított katonai egységek, grófságok részét képezték. Kopasz Károly halálát követően ugyanakkor, a külső intervenciótól védő körzetek kormányzói a belpolitikában idéztek elő felfordulást, megtagadva királyi hivatali mivoltukat, a beszedett adók átadását, korábbi feladatköreik ellátását.⁸⁰ Ily módon, a magukat fejedelemmé nyilvánító paire-ek – a királyi hatalom gyengülésével párhuzamosan – szöges ellentétben a tisztségük életre hívásának célkitűzésével, valójában a királyság tekintélyének hanyatlását és belső rendjének felbomlását idézték elő.

Nagyon fontos helyet kap Hotman elképzelésében a parlamentek rendszere, amely szintén ősi intézmény, hiszen Capet Hugó⁸¹ uralkodása alatt jött létre, két részre, az ún. Praticien-ek és a Plaideur-ök tanácsára tagolódva. Ez a kettős felosztás a későbbiekben három kamarává alakult át (la Grande Chambre, la Cour des Enquetes, la Chambre des Requetes). Franciaországban hét ilyen parlament alakult ki: Párizs, Toulouse, Rouen, Grenoble, Bordeaux, Aix és Dijon városában, ezeken felül pedig létezett még egy, nevezetesen a Grand Conseil, amely mindig mozgásban volt, az uralkodó tartózkodási helyének függvényében. A krónikákban Colloque néven is szereplő parlament, – Hotman meghatározásában – egy olyan intézmény, amely különböző tanácskozások és eszmecserék által a királyság közügyeit érintő problémákra hivatott megoldást nyújtani. Mindazonáltal, hozzáteszi, hogy idővel ezek a parlamentek is elvesztették jelentőségüket, és csupán a dinasztia tagjainak egyre nagyobb kiváltságokhoz juttatásának eszközeivé váltak.

De vajon milyen céllal készíthette el Hotman a frank királyság legfontosabb hivatalnokainak, tisztségeinek és intézményeinek illetén körű vizsgálatát? A Francogallia által tárgyalt tisztségek rendszerének történelmi beágyazottságával Hotman a kálvinizmus logikájában megragadható és felépítendő állammodell történelmi gyökereit, múltbéli örökségen nyugvó beágyazottságát igyekszik hangsúlyozni. Rendszere a történelmi múlt és a kálvini hierarchia párhuzamán nyugszik. Miként a presbiterek és más egyházi személyek tevékenysége arra hivatott, hogy együttesen, minden keresztyén javát szolgálva kormányozzák egy adott régió, megye vagy ország vallási közösségét, úgy talán az Hotman által felvázolt hivatalnokok és parlamentek rendszere is ezt a célt tudná szolgálni. Mind az évi

⁸⁰ DUBY 2005. 251.

⁸¹ Capet Hugó (939/941-996) franki király (987-996), a Capeting dinasztia első uralkodója. Megkoronázását követően szinte azonnal – biztosítva az öröklés kérdését és szakítva a királyválasztás hagyományával – társkirályrá nyilvánította fiát, Róbert-et. Uralkodására a viszonylagos béke, a kultúra és a kereskedelem fellendülése jellemző.

általános gyűlés, mind a comesek, a connétable-ok és a pair-ek összességének egy közös cél érdekében kell tevékenykedni, azért hogy „a királyság irányítását és az uralkodó kormányzási tevékenységét elősegítvén – és korlátozva is egyúttal a hatalmát, megakadályozza zsarnokság kialakulását. Így születnek meg azokat a körülmények, melyek lehetővé teszik, hogy az állam – miképpen erre rendeltetett – összefogja és szabályozza „a világi életet, és a polgári társadalom minden területét...”⁸² E történelmi örökség diszharmóniájában véli felfedezni Hotman a jelen Franciaország bajainak forrását. A korona öröklésének kérdése kapcsán Hotman szintén a régi Franciaország szokásaira, ha tetszik szokásjogára hívja fel a figyelmünket akkor, amikor azt írja, hogy a királyi korona apáról fiúra való öröklődésének szokása nem mindig volt magától értetődő, sokkalta inkább a nép és a rendek döntéshozatalának függvénye volt a régmúltban.⁸³ Így tehát a rendek általános gyűlése – mint ahogyan azt már a fentiekben is említettük – az a kulcsfontosságú testület, amelyik kinevezheti, ugyanakkor meg is foszthatja a herceget, a fejedelmet az uralkodói hatalomtól.

Hotman a királyi hatalmat és annak kötelezettségeit négy komponensre bontja. Az első csoportba azok az elidegeníthetetlen jogok tartoznak, amelyek minden herceget megilletnek. Ezután következnek a nép, a haza által odaítélt és kijelölt hatáskörök; ezek elsősorban az ország általános értelemben vett védelmét, az esetlegesen váratlanul bekövetkező problémák megoldásának lehetőségét szolgálják. A fennmaradó két további feladatkör a közügyek irányításából, valamint a királyság feletti atyai gondoskodás gyakorlásából tevődik össze.⁸⁴ A nép tehát saját maga kormányzására, szabadságának védelmére és fenntartására választja meg királyát, ahogy azt Hotman a Francogallia egyik korábbi fejezetében is megfogalmazza, rávilágítva ezzel a köztársasági szellemű monarchia eszményére és kormányformájára.⁸⁵

Hotman külön kiemeli, hogy nincs a királyságnak – értelemszerűen Hotman korában – olyan írásba foglalt törvénye, rendelkezése, ha tetszik alkotmánya, amely a királyi hatalom öröklésének rendjét szabályozná. Igaz ugyan, hogy példának okáért Burgundiában érvényben

⁸² KÓNYA 1979. 384.

⁸³ „... le Royaume de la France Gauloise, ne souloit pas anciennement estre transferé des peres aux enfans, comme par droit successif, mais estre decerné et déferé au plus digne par l'advis des estats & par les voix du peuple.” In: HOTMAN 1574. 72.

⁸⁴ „Ainsi donc pour bien esclarcir cecy, il faut entendre, que des choses, qui sont en la possession du Roy, les Jurisconsultes en mettent quatre especes: c'est à scauoir (ainsi comme ils parlent en termes de Droit) les droits de Caesar, les droits du fisc, les biens publiques, & les biens particuliers.” In: HOTMAN 1574. 73.

⁸⁵ „Les François mesmes eurent bien toujours des Roys, voire mesmes lors qu'ils se nommoient publiquement & se portoyent pour auteurs & protecteurs de la liberté: mais quand ils elisoient de Roys, ils ne les elevoyent pas là pour estre des tyrans, ou des bourreaux, mais pour estre de leurs Gouverneurs, leurs tuteurs gardiens & défenseurs de leur liberté: ce que monstroit bien la formule de la République Françoisie, comme elle estoit establee pour lors: ainsi que nous verrons tantost.” In: HOTMAN 1574. 49.

volt a szeniorátus hagyománya, de ez nem vonatkoztatható általános értelemben a királyság egészére, legfőképpen a korona öröklődésére. Bevetett tradíciónak számított a királyság különböző területeinek utódok közötti felosztása, így cselekedett I. Klodvig király is, akkor, amikor négy fia – Theuderich, Chlodomer, Childebert, Chlothar – között osztotta fel a Frank Birodalmat. Mindazonáltal ez és a későbbi évszázadok alatt bekövetkező felosztások a királyság tekintélyének hanyatlásához vezettek, tudniillik, az uralkodói hatalom és tekintély minél koncentráltabb, annál erősebb. Jó példa erre I. Dagobert⁸⁶ uralkodói tevékenysége, ő ugyanis erős kézzel összefogta királyságát, melynek kiterjedése Hispániától egészen Magyarorszáig tartott.⁸⁷ Hotman konklúziója mindezek alapján tehát a következő: a rendekbe tagolódott politikai elit feladataként nevezi meg egy, a királyi korona öröklődését szabályozó egységes rendszer megteremtését.

A Francogallia ezen fejezetében levezetett elmélet – mely szerint a nép, az általános gyűlés feladatkörébe tartozik az uralkodó megválasztása – persze nem mond ellent az isteni szuverenitás tanának. Hotman és a kálvinizmus népszuverenitásról alkotott elképzelése a következő: „A kálvini népszuverenitás-fogalom a nép szuverenitását nem mint a választott magisztrátus tekintélyének *causáját*, hanem mint annak *conditióját* értelmezi, amely *conditiót* Isten szuverenitása mint végső *causa* határoz meg végérvényesen.”⁸⁸ Voltaképpen tehát a nép szuverenitása nem tekinthető a királyi hatalom eredőjének, kiindulási pontjának, mindössze egyik feltételének. Az uralkodó hatalmának forrása – miként több évszázad tradíciójában – egyedül és örökkévalón, Isten; rendszere így válik a végtelen isteni kegy kinyilatkoztatásává.

A Francogallia korabeli fogadtatása meglehetősen ambivalens képet mutatott. Protestáns körökben azonnali és kiemelkedő renométt szerzett, megjelenését követően a mű egy éven belül három kiadást ért meg. 1574-ben franciául, Simon Goulart szerkesztésében *La Gaule francoise* címmel jelent meg, majd újabb kiadások követték egymást 1576-ban és 1586-ban, végül egy posztumusz 1600-ban.⁸⁹ Nem így a katolikus Valois kormányzat részéről. Ők elutasítják Hotman-t és a Francogalliát. Mindazonáltal heves érzelmeket váltott ki ez a mű. Az első, legismertebb „antifrancogallia” Antoine Matharel⁹⁰ tollából

⁸⁶ I. Dagobert (629-639) II. Chlothar fia, a Frank Birodalom királya. Egyesítve birodalmát, hatalmának megerősítése érdekében békét kötött a bizánci császárral, hadjáratot vezetett a szlávok és az avarok ellen, valamint legyőzte és uralma alá hajtotta a bretonokat is.

⁸⁷ HOTMAN 1574. 77.

⁸⁸ KÓNYA 1979. 343.

⁸⁹ JOUANNA-BOUCHER-BILOGHI-LE THIEC 1998. 216.

⁹⁰ Antoine Matharel (1537-1586) francia író, Hotman Francogallia-jára adott válasza révén ismert, melynek címe: *Ad Franci Hotomani Franco Galliam, Antonii Matharelli, Reginae Matris a rebus procurandis primarii, responsio.* (1575)

származik, aki az anyakirálynő, Medici Katalin védelmében írt válasza apropóján utasítja vissza Hotman nézeteit. Matharel a Francogallica fejezeteit tanulmányozva, tételesen cáfolja meg azok állításait, mondván, Hotman igazán fel sem fogja az általa idézett nagy gondolkodókat és krónikásokat; félreértelmezi Platónt ugyanúgy, mint, Tours-i Szent Gergelyt. Parlamenti tanácsosi mivoltából fakadóan teljesen kívülállónak, a témához hozzá nem értő sarlatánnak titulálja Hotman-t, aki szerinte nem más, mint egy rendbontó hugenotta lázadó.⁹¹

A Francogallia persze jóval több ennél. Hotmant, a gondolkodót mindenekelőtt az izgatja, hogy hite és királysága jövője hogyan egyeztethető össze. A végső cél természetesen Franciaország újbóli felvirágzásának elősegítése. Úgy látja: a történelmi múlt és az említett kálvini tanítások tökéletes összhangban állnak egymással.⁹² Hotman nagyon fontos kérdéseket boncolgat, hiszen államelméleti elképzeléseiben felbukkan a szabadság-fogalom kérdése, a szuverén hatalom problematikája és a zsarnokság ellenpontjaként demokratikus kormányzat garanciáinak dilemmája.⁹³ Ahogy Jules Michelet is fogalmazott: a Francogallia mellett csupán a Társadalmi szerződést lehetne kiemelni, amely ekkora mértékben befolyással lett volna a köztársaság politikai eszméjére.⁹⁴ Hotman- saját bevallása szerint - a zsarnokság elleni fellépés elvének fontosságát és annak a társadalomra, a nép jogainak kiszélesítésére gyakorolt hatását tartotta munkája legnagyobb érdemének.⁹⁵ Tudniillik a Francogallia egy olyan *monarchomaque* eszmét körvonalaz, amelyek a 16. században karakterisztikusan szembehelyezkedtek a királyi hatalom abszolút jellegével. François Hotman mellett olyan jeles francia személyiségek tartoztak e névsorhoz, mint Théodore de Bèze⁹⁶, vagy Philippe Duplessis-Mornay.⁹⁷

⁹¹ MOUSSIEGT 1970. 20.

⁹² „*Ce qu'ils voulaient, c'était que leur belle patrie, qu'ils aimaient de tout leur coeur, pour laquelle volontiers ils eussent donné leur vie, fût rendue plus belle encore, plus pure, plus grande, au moyen même de ces institutions, de ce gouvernement libéral qu'ils lui présentaient. Leur unique desir était de travailler pour l'honneur de Dieu et la prospérité de la France.*” In: MOUSSIEGT 1970. 55.

⁹³ MOUSSIEGT 1970. 7.

⁹⁴ „*L'imprescriptible souveraineté des nations sur elles-mêmes, disent-ils, n'avait point encore été prêchée parmi nous avec tant de vigueur et d'autorité; et l'on peut dire qu'après la Gaulefrançaise, il faut aller jusqu'au Contrat social, pour rencontrer dans notre littérature une oeuvre de politique républicaine supérieure en influence à l'oeuvre de Hotman.*” MICHELET, Jules: Histoire de France. X. 33. In: LAURENT, François: Études sur l'histoire de l'humanité. Librairie internationale. Paris, 1867. 559.

⁹⁵ „*Je vois déjà que mon livre fait beaucoup de peine aux tyrans et aux fauteurs de la tyrannie et c'est pour moi le plus doux fruit de mon travail. Vous ne sauriez croire la colère qu'il a excitée chez nos tyrans, la joie qu'il a causée à tous les bons. Tous ceux qui viennent de France affirment que mon livre fait un grand effet pour établir le droit du peuple contre la tyrannie.*” In: MOUSSIEGT 1970. 19.

⁹⁶ Théodore de Bèze (1519-1605) protestáns teológus, humanista, Biblia-fordító. Jogi tanulmányait az Orléans-i és párizsi egyetemeken végezte. 1548-ban lett a reformáció elkötelezett híve, az első vallásháborúban Condé

Mindent egybevetve nyugodtan kijelenthetjük: azok az attribútumok, melyek a Francogallia kiemelkedő jelentőségét adják, egyben a történelem évszázadai folyamán elhalványuló és korunk embere számára ismeretlen, vagy alig ismert arculatáért is felelősek. A vallásháborúk uralta 16. századi Franciaország az erős kezet keresi, ezért Hotman önkényellenességében a lázadó hugenottát és az állam tekintélyének további gyengítőjét látják. Vele ellentétben Jean Bodin volt az, aki az általunk tárgyalt korszak nagy teoretikusa lett, kidolgozva a szuverén állam elméletét, amely aztán „tankönyv” lesz. Amint arra már fentebb utaltunk, Jean Bodin 1576-ban⁹⁸ Hat könyv a köztársaságról címen elhíresült művében fejtette ki téziseit az Istentől eredeztethető királyi hatalom és ennek megkérdőjelezhetetlenségéből adódóan az állam abszolút hatalmát illetően. Bodin végeredményben azt állítja, hogy a király hatalma és tekintélye megkérdőjelezhetetlen, ha „rossz” király ül is a francia trónon, az csakis Isten szándéka szerint történhet, a népre kirótt büntetés és megváltás céljából.

Így voltaképpen szöges ellentét figyelhető meg Bodin és Hotman szemléletében, koncepciójában. A két teoretikus egyazon történelmi miliőben, két különböző világnézetet képviselve dolgozták ki államelméleti téziseiket. Míg Hotman kiemelkedő munkássága szinte feledésbe merült, addig az antihotman-nak is nevezhető Jean Bodin-t a modern francia állam kulcsfontosságú gondolkodójaként tartja számon a történelem.

herceg lelkészeként vett részt. Kálvin János követője, tanítványa volt, akinek közreműködésével a genfi akadémia tanára, majd Kálvin halálával a francia-svájci reformáció vezéralakja lett. Philippe Duplessis-Mornay (1549-1623) francia államférfi. 1560-ban tért át a református hitre, a francia vallásháborúk alatt diplomáciai feladatokat vállalt. Navarrai Henrik szolgálatába állt, akinek királlyá koronázását követően kormányzó és államtanácsosi kinevezést kapott. IV. Henrik király katolicizmus felé fordulásával párhuzamosan azonban Mornay kegyvesztetté vált.

⁹⁷ CORNETTE, Joël: La monarchie entre renaissance et révolution. 1515-1792. Éditions du Seuil, 2000. 90-91.

⁹⁸ COTTRET 1997. 130.

Szakirodalom

Idegen nyelvű források:

- HOTMAN, François: La Gaule françoise. 1574.
- READ, Charles (éd.): Hotman, François (1524-1590). Le tigre de 1560 [par F. Hotman] / reproduit pour la première fois en fac-similé d'après l'unique exemplaire connu... et publié avec des notes historiques, littéraires et bibliographiques. Paris, 1875.

Feldolgozások:

- COTTRET, Bernard: 1598 L'Édit de Nantes. Librairie Académique Perrin, 1997.
- CORNETTE, Joël: La monarchie entre renaissance et révolution. 1515-1792. Éditions du Seuil, 2000.
- Dictionnaire Historique de la Langue Française I. Dictionnaires Le Robert. Paris, 1995.
- DUBY, George (szerk.): Franciaország története I. Budapest: Osiris Kiadó, 2005.
- DUBY, Georges – MANDROU, Robert: A francia civilizáció ezer éve. Budapest, 1975.
- GRESCH, Eberhard: A hugenották története, hite és hatása. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest, 2008.
- HAHNER Péter: Franciaország története. Műszaki Kvk. Budapest, 2002.
- JOUANNA, Arlette - BOUCHER, Jacqueline - BILOGHI, Dominique – LE THIEC, Guy: Histoire et dictionnaire des guerres de religion. Robert Laffont, 1998.
- KÓNYA István: Kálvinizmus és társadalomelmélet. A kálvinizmus szociális doktrína teológiai-elméleti alapjainak bírálata. Akadémia Kiadó. Budapest, 1979.
- LAURENT, François: Études sur l'histoire de l'humanité. Librairie internationale. Paris, 1867.
- MOUSSIEGT, Paul: Théories politiques des réformés au XVIe siècle: Hotman et Du Plessis-Mornay. Slatkine Reprints. Genève, 1970.
- Révai Nagylexikona. Az ismeretek enciklopédiája. X. kötet. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest, 1914.

- SZÁSZ Géza: A francia állam és a protestánsok a 17. században – tűréstől tiltásig. In: Aetas. 2000. 1-2. sz. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00014/2000-1-2-02.html>
(2015.01.04.)
- <http://www.larousse.fr/encyclopedie/litterature/Hotman/174044> (2015. 01.04.)
- <http://www.museeprotestant.org/notice/francois-hotman-1524-1590/> (2015.01.04.)